

Educational Policy of Land Liberalism of Northern Ukraine in the 1880s.

UDC: 937.016(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172510>**Kotelnitskyi Nazar**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>, subton7@gmail.com*Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the Higher Educational Institution "International Scientific and Technical University named after Academician Yuriy Bugay" (Chernigiv, Ukraine)
Ukrainian Academy of Sciences (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The article examines the ascetic activity of the zemstvo liberal party of the Northern Left Bank in the field of popular education. The purpose of the study is to highlight the main imperatives of the educational policy of the zemstvo liberals of northern Ukraine at the stage of the 80s of the 19th century. The methodology of the work is based on the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, historical-descriptive method, content analysis, problem-chronological method.

Results. The educational policy of the opposition aristocratic front of northern Ukraine in the 80s of the 19th century. was an example of a consistent continuation of its ascetic activity in the field of popular education, which took place in the 60s-70s of the 19th century. The analysis of historical primary sources, the absolute majority of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, convincingly demonstrated that the zemstvo liberal party of the Northern Left Bank, despite the unfavorable circumstances of domestic political life in the Russian Empire, in particular, the beginning of the era of the Counter-Reforms of Emperor Alexander III, persistently continued to care about the systemic progress of the education sector. The zemstvo liberals of the region continued their activities in the development of the system of vocational and technical education. Despite the opposition of the central government, the opposition insisted on preserving the right of teachers and students of educational institutions to defer military service; the election of the personal composition of administrations and teaching staff by the zemstvo self-government bodies, thereby ensuring their zemstvo accountability and subordination; the unification of the rights of zemstvo and city institutions. Thanks to the personal efforts of liberal zemstvos, petitions were sent to the supreme state authorities regarding the modernization of the educational process in folk schools - increasing the terms of study, expanding the curriculum at the expense of exact and natural sciences, granting the best graduates of schools the right to enter higher educational institutions. Progressives systematically took care of the regular increase in the material support of libraries of educational institutions, the preservation of the cultural heritage of the province, the creation of a scientific and methodological base for the development of educational institutions, and the further expansion of the staff of hired zemstvo employees - school teachers and their assistants. Even in the conditions of ideological reaction and political restoration in the Russian Empire in the 80s of the 19th century, members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine did not betray themselves, did not change the program imperatives of their activities and continued their persistent ascetic work for the benefit of the absolute majority of the country's population - the society of the province.

Conclusions. It should be noted that even in the conditions of ideological reaction and political restoration in the Russian Empire in the 1880s. 19th century. members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine did not betray themselves, did not change the program imperatives of their activities and continued their persistent ascetic work for the benefit of the absolute majority of the country's population - the society of the province.

Keywords: zemstvo liberal party, educational policy, educational institutions, Chernihiv province

Освітня політика земського лібералізму Північної України у 80 рр. XIX ст.

Котельницький Назар*Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая» (Чернігів, Україна)
Українська Академія Наук (Київ, Україна)*

Анотація

У статті досліджується подвижницька діяльність земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у сфері народної просвіти. **Мета дослідження** полягає у висвітленні головних імперативів освітньої політики земських лібералів північної України на етапі 80-х рр. XIX ст. **Методологія** праці ґрунтується на методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історико-описовому методі, контент-аналізі, проблемно-хронологічному методі.

Результати. Освітня політика опозиційної аристократичної фронди північної України у 80 рр. XIX ст. являла собою приклад послідовного продовження її подвижницької діяльності у царині народної просвіти, яка мала місце у 60-70 рр. XIX ст. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо засвідчив, що земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, незважаючи на несприятливі обставини внутрішньополітичного життя у Російській імперії, зокрема - початок доби Контрреформ імператора Олександра III, наполегливо продовжувала піклуватись про системний поступ галузі освіти. Земські ліберали регіону продовжили свою діяльність у справі розбудови системи професійно-технічної освіти. Попри супротив центральної влади, опозиціонери наполягали на збереженні для викладачів і студентів навчальних закладів права відстрочки від виконання військової повинності; виборності органами земського самоврядування персонального складу адміністрацій та педагогічних колективів, тим самим забезпечивши їх земську підзвітність та підпорядкування; уніфікації прав земських та міських закладів. Завдяки особистим зусиллям ліберальних земців були направлені клопотання верховній владі держави щодо модернізації навчально-виховного процесу у народних училищах - збільшення термінів навчання, розширення учбових програм за рахунок точних і природничих наук, надання прав кращим випускникам училищ вступати до вищих за статусом освітніх установ. Прогресисти системно дбали про регулярне збільшення матеріального забезпечення бібліотек освітніх установ, збереження культурної спадщини провінції, створення науково-методичної бази розвитку навчальних закладів, подальше розширення штату найманих земських службовців - учителів шкіл та їх помічників. Навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80-х рр. XIX ст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни - соціуму провінції.

Висновки. Слід констатувати, що навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80-х рр. XIX ст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни - соціуму провінції.

Ключові слова: земська ліберальна партія, освітня політика, навчальні заклади, Чернігівська губернія

Стаття надійшла / Article arrived: 07.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2025

Вступ.

Історія земського лібералізму Північного Лівобережжя залишається малодослідженим явищем вітчизняної історіографії. Більшість напрямків подвижницької діяльності опозиційної аристократичної фронди північної України і до сьогодні є маловідомою сторінкою української історії. Сказане у повній мірі стосується політики, яку проводила земська ліберальна партія регіону у сфері народної просвіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Представники сучасної української історичної науки досягли якісних зрушень у вивченні освітньої політики земського лібералізму Північного Лівобережжя (Котельницький, 2022a, 2022b; Kotelnitsky, & Degtyarev, 2022c; Котельницький, 2023, 2024a, 2024b, 2024c; Kotelnitsky, Degtyarev, & Nesterenko, 2022; Kotelnitsky, Degtyarev, & Klepak, 2024).

У своїх працях Н. Котельницький дослідив питання формування концепції освітньої політики земського лібералізму північної України, розвитку професійно-технічної освіти, проблем функціонування та діяльності профільних навчальних закладів, які забезпечували підготовку профільних педагогічних кадрів для системи просвіти краю. С. Дегтярьов, В. Нестеренко, А. Клепак зробили свій внесок у вивчення проблем інституціоналізації початкової освіти населення провінції та фундації жіночої просвіти у регіоні. Не дивлячись на вище сказане, залишаються не дослідженими кілька сюжетів, які яскраво підтверджують тезу про модерний характер діяльності опозиційних аристократів краю на згаданій ниві, наприклад освітній політиці ліберальних земців у 80 рр. XIX ст.

Мета роботи полягає у висвітленні головних імперативів освітньої політики земських лібералів північної України на етапі 80 рр. XIX ст.

Результати дослідження.

На початку 80 рр. досягнення опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у галузі народної просвіти були колосальними. Наприклад, якщо у 1864 р. у Чернігівській губернії формально існували 30 початкових шкіл, то вже наприкінці 70 рр. їх кількість збільшилась як мінімум до 200 одиниць (Милов, 1914, с. 3-4). Як зауважив відомий у регіоні публіцист того часу Є.Шевченко, земські інституції у сфері освіти пройшли шлях еволюції від патронату і організаційного спрямування до безпосереднього створення та забезпечення великої кількості початкових народних шкіл (Шевченко, 1916a, с. 6). Більше того, не дивлячись на те, що видатки земських установ на потреби освіти згідно імперського законодавства були необов'язковими, консолідований кошторис галузі просвіти складав як мінімум 15% сукупного обсягу земських бюджетів (Шевченко, 1916b, с. 6).

Без жодних перебільшень можна стверджувати, що подвижницькі зусилля ліберальних земців краю призвели до революційних результатів - північ Лівобережної України отримала мережу земських початкових шкіл. Відомий дослідник земського самоврядування у Російській імперії - І.Білоконський справедливо констатував факт того, що широкомасштабні фінансові інвестиції земських інституцій у розвиток системи народної просвіти являли собою своєрідну страхову премію майбутнім поколінням, які у такий спосіб звільнялись від сплати податків для забезпечення життєдіяльності освітньої системи. (Белоко́нский, 1895, с. 11-12). Хоча доба Контрреформ, яка розпочалась у Російській імперії з правління імператора Олександра III, радикально змінила політико-ідеологічні умови життєдіяльності країни, тим не менше земська ліберальна партія північної України продовжила свою прогресивну діяльність у царині просвіти населення.

15 січня 1880 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуте питання про фінансове утримання Чернігівського ремісничого училища.

Від імені фракції ліберальної партії виступив О.Карпинський. У своїй промові він оприлюднив текст офіційного листа щодо вказаної проблеми, надісланого губернському земству попечителем Київського учбового округу. Зміст документу зводився до двох генеральних думок: 1. чиновник пропонував відкласти питання надання будь-яких пільг, нагороджень та присвоєння звань для викладацького складу та адміністративного корпусу ремісничого училища до моменту юридичного визначення структури освітньої установи і термінів навчання; 2. бюрократ відкрито наполягав на внесенні змін до Статуту ремісничого училища, який був затверджений губернським земством, зокрема – фіксування прямого підпорядкування керівництва училища Міністерству народної просвіти Російської імперії.

У відповідь на вимоги сановника, губернська земська управа запропонувала наступні редакційні зміни до Статуту училища: 1. учбовий заклад безпосередньо підпорядковується Чернігівській губернській земській управі; 2. функціонування та діяльність училища контролюється директором народних училищ Чернігівської губернії та попечителем Київського учбового округу; 3. керівництво, усі службовці та педагогічний склад навчального закладу обираються виключно губернською земською управою і затверджуються на посадах попечителем Київського учбового округу.

Крім цього, губернська земська управа категорично наполягала на внесенні до Статуту освітньої установи двох принципових імперативів:

1. викладацький склад та студентський контингент навчального закладу повинні мати право на відстрочку від виконання військової повинності у Російській імперії; 2. випускники ремісничого училища повинні зберігати за собою виробничі звання майстрів та підмайстрів, щоб у разі потреби заробляти собі на життя не тільки в іпостасі працівників індустріальних підприємств, а й фахівців кооперативних та приватних ремісничих об'єднань; 3. керівник учбової одиниці – інспектор та його адміністративна діяльність контролюється губернською училищною радою. Чернігівське губернське земство у цілому підтримало редакційні зміни Статуту ремісничого училища (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1880, с. 82-85).

17 січня 1880 р., Чернігівські губернські земські збори розглянули проект кошторису Чернігівського будинку сиріт. Від ліберальних земців виступив М. Константинович. Він піддав критиці існуюче співвідношення контингенту учнів та педагогічного складу освітньої установи. На думку опозиціонера, наявність 4 штатних викладачів для 79 хлопців і 3 учителів для 36 дівчат жодним чином не свідчила про адекватне навантаження педагогічного складу будинку, оскільки воно занадто велике. У таких умовах слід було подумати про делегування частини педагогічної роботи інспектору закладу, адже для виконання адміністративної праці у штаті працювали економи. Крім того, у силу колосального збільшення навантаження малочисельного корпусу педагогів, збільшувалася кількість помічників учителів, що призводило до вимушеного розширення штату учбової одиниці. М. Константинович закликав розробити план реформування будинку сиріт та навести лад з штатним розписом установи.

Чернігівське губернське земство, прислухавшись до слушних думок прогресиста ухвалило: 1. найняти на службу до Чернігівського будинку сиріт ще одного помічника учителя з посадовим окладом у розмірі 300 рублів на рік; 2. доручити губернській земській управі розробити план реформування освітньої установи, з метою оптимізації її штату та поліпшення навчально-виховного процесу (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1880, с. 121-127).

16 січня 1881 р., губернські земські збори розглянули питання про подальшу долю проекту Чернігівського ремісничого училища, яке хоч і було засноване у 1879 р. постановою губернського земства, але по суті так і не розпочало свого повноцінного функціонування.

Відліберальних земців виступили О. Карпинський і П. Червінський. П. Червінський зазначив, що проблему ремісничого училища повинна розглянути обрана спеціальна шкільна комісія губернського земства. Необхідно провести порівняльний аналіз: що буде вигідніше системі місцевого самоврядування –

чи діяльність ремісничих класів, або функціонування повноцінного училища.

О. Карпинський особливо наголосив на тому, що реміснице училище буде справжнім порятунком для декількох верств населення провінції, які потребують соціальної підтримки, наприклад - контингенту сиріт. Студентам училища будуть виплачуватися земські стипендії, у результаті навчання вони отримають не тільки відповідні свідоцтва, а й професію, яка буде годувати конкретного випускника закладу. Крім цього, губернія отримає певну кількість професійних ремісників, що дозволить розвивати промисловий сегмент економіки. Оскільки після закриття Чернігівської учительської семінарії залишилось цілком задовільна будівля, для ремісничого училища вже є конкретне місце дислокації у Чернігові.

На жаль, аргументи прогресистів не були почуті й перемогу здобула точка зору консервативних сил про недоречність відкриття закладу у силу дефіциту ресурсів. Чернігівське губернське земство після проведених дискусій більшістю голосів ухвалило: 1. існуючі ремісничі класи закрити; 2. відкриття ремісничого училища у Чернігові відтермінувати на невизначений час, у зв'язку з дефіцитом земського бюджету; 3. для розвитку кустарних ремесел і промислу краю асигнувати з кошторису 3200 рублів (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1881, с. 57-61).

У контексті подібних рішень можемо абсолютно погодитись з аргументованим твердженням відомого дослідника історії освіти у Російській імперії – В. Чарнолуського про те, що як тільки у земських зібраннях та управах більшість отримували представники консервативно-реакційних політичних сил, прогрес у справі розвитку просвіти населення зводився до неприйняттого мінімуму (Чарнолусский, 1911, с. 222-242).

21 січня 1881р., консервативні депутати Чернігівського губернського земства ініціювали схвалення зборами проекту фінансової підтримки одного з народних училищ, яке працювало у Чернігівській губернії і носило ім'я відомого у регіоні філантропа - Павла Галагана. Мова йшла про асигнування з бюджету губернського земства 5000 рублів для підтримки належного функціонування освітньої установи. Оскільки консерватори не підтримали негайного відкриття Чернігівського ремісничого училища, фракція ліберальної партії зібрання принципово проголосувала проти клопотання, у результаті чого депутатський корпус земства не підтримав оприлюдненої ініціативи (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1881, с. 124-125).

26 березня 1881р., на засіданні Чернігівської міської думи «мер» Чернігова – В. Хижняков запропонував депутатському корпусу звернутись з офіційним клопотанням до Міністерства народної

просвіти Російської імперії про модернізацію навчально-виховного процесу для народних училищ, тим самим підтримавши аналогічні ініціативи Чернігівського губернського земства. Представник лібералів нагадав, що у згаданих учбових закладах домінує формалізм, освітні програми надають лише мінімальні знання, вміння та навички, крім надання відстрочки від військової повинності немає інших соціально важливих преференцій як для контингенту студентів, так і викладачів. Наслідком цього є неприпустимо низька якість кадрів, які випускають народні училища.

Опозиціонер вказав, що по суті, абсолютна більшість населення держави – представники селянського стану, яка є фундаментом держави, не отримує належної освіти для адекватної соціалізації у трансформованому суспільстві Російської імперії. Оскільки така ситуація була вкрай несправедливою і загрожувала у майбутньому появою різноманітних ексцесів. В. Хижняков ініціював радикальну зміну навчальних програм для народних училищ з метою суттєвого розширення спектру дисциплін за рахунок точних та природничих наук і надання прав кращим студентам училищ вступати до вищих за статусом освітніх закладів. Чернігівська міська дума одноголосно підтримала позицію В. Хижнякова і постановила направити відповідне офіційне клопотання до Міністерства народної освіти (Свод, 1883, с. 1027-1031).

24 травня 1881 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського зібрання дворянства був розглянутий проект про участь аристократії Чернігівської губернії у формуванні стипендіального фонду для студентів військової гімназії в Орловській губернії, які репрезентували нобілітет регіону.

Виступаючи з цього приводу член опозиційної аристократичної фронди північної України – М. Константинович запропонував дворянським зборам ухвалити нову модель забезпечення подібних важливих осередків освіти та виховання нащадків. Наприклад, йшлося про те, щоб створити добродійний фонд нобілітету Чернігівської губернії, який би формувався з відсотків губернських дворянських зборів, благодійних внесків різних шляхетних персон і призначався для реалізації меценатських проектів у сфері виховання та навчання нащадків аристократії краю.

Губернський предводитель дворянства Чернігівської губернії і абсолютна більшість депутатського складу корпоративного зібрання висловились проти ініціативи репрезентанта ліберальної опозиції. Чернігівське губернське зібрання дворянства постановило: схвалити асигнування з корпоративного бюджету дворянства Чернігівської губернії фінансової субсидії у розмірі 3750 рублів для забезпечення стипендіального фонду військової гімназії Орловської губернії

на 1882 календарний рік (Постановления, 1881, с. 12-13).

27 травня 1881 р. Чернігівське губернське зібрання дворянства продовжило розгляд комплексу питань, пов'язаних з освітою та вихованням нащадків аристократичної корпорації губернії. Так, зокрема, представник лібералів – В. Савич, вніс до сесійної зали проект рішення, який передбачав: 1. направлення офіційного клопотання центральним органам влади про надання права випускникам провінційних народних училищ вступати на два факультети класичних університетів – медичний та фізико-математичний; 2. офіційну підтримку губернськими зборами нобілітету проекту заснування та відкриття у Харкові технічного університету. Губернське зібрання дворянства одноголосно підтримало ідеї В. Савича (Постановления, 1881, с. 31).

1 вересня 1881 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуто питання про організацію збору благодійних внесків для заснування освітньої установи на честь великого письменника – М.В.Гоголя. Член земської ліберальної партії північної України – М.Константинович вніс проект постанови щодо цього питання. Документ передбачав відкриття повітовою земською управою меценатського банківського рахунку для здійснення добродійних внесків усіх бажаючих персон. Планувалося відкрити земську школу у Чернігівській губернії і назвати її на честь видатного земляка. Для забезпечення успішності реалізації проекту було вирішено залучити усіх депутатів повітових земських зборів, членів повітової земської управи, увесь склад мирових судових органів Чернігівського повіту (Журнали заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания, 1881, с. 4).

12 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Сосницьких повітових земських зборів було обговорене питання про необхідність проведення широкомасштабних ремонтних робіт у Сосницькій жіночій прогімназії.

Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя з промовою виступив О. Карпинський. Він вказав на те, що повітова земська управа має у своєму розпорядженні 6 тисяч рублів: 2 тисячі асигновані Чернігівським губернським земством у вигляді субсидії на потреби освіти, 2 тисячі – зібрані повітовим земством ресурс для системи просвіти, ще 2 тисячі – сукупний залишок невикористаних коштів бюджету по усіх статтях кошторису. Вказані ресурси є солідним капіталом, який повітове земство може інвестувати у генеральні ремонтні роботи та побудову необхідних прогімназій додаткових приміщень. У результаті освітній заклад отримає потрібні апартаменти, у яких можна буде розмістити не тільки студентський контингент, а й підрозділи установи.

Сосницьке повітове земство погодилося з аргументами опозиціонера й постановило: доручити повітовій земській управі асигнувати 6 тисяч рублів на проведення широкомасштабних ремонтних робіт та побудови додаткових приміщень у комплексі Сосницької жіночої прогімназії, які їй необхідні для повноцінного функціонування (Журнали Сосницького уездного земського собрания, 1882, с. 55-56).

26 жовтня 1882 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий проект кошторису системи народної просвіти. У своїх промовах ліберальні земці – М. Константинович і В.Хижняков внесли пропозиції про фіксоване забезпечення народних училищ у повіті у розмірі 375 рублів, які підпорядковуються Міністерству народної просвіти та асигнування виключно з земського бюджету профільної фінансової субсидії для Петрушинського народного училища у сумі 400 рублів, з метою дотримання її цільового використання та належного контролю.

Окремо була заслухана спеціальна доповідь повітової земської управи з приводу прохань учителів народних шкіл про передачу питань господарчого забезпечення функціонування учбових закладів виконавчому органу повітового земського зібрання. Оскільки загальна сума на ці потреби - 2000 рублів була великою для земського бюджету, земські збори були вимушені відмовити у задоволенні прохань педагогів, але за наполяганням опозиціонерів – В. Варзара і М. Константиновича у постанову зібрання були внесені зобов'язуючі повітову земську управу пункти про проведення жорсткої фіскальної політики з метою акумуляції фінансових ресурсів для розвитку народної освіти не у волосних органах управління, а у системі бюджету повітового земства.

На цьому ж засіданні В. Хижняков виступив з ініціативою про збільшення загальної частки кошторису народної просвіти для створення бібліотек у народних школах та училищах повіту і вирішення проблем у приватному училищі с. Локнисте, яке хоч і має хороші умови життєдіяльності, все ж знаходиться у стані регресу.

У результаті розгляду комплексу питань Чернігівське повітове земство постановило: 1. підтримати пропозиції В. Варзара і М. Константиновича; 2. у пріоритетному порядку забезпечити економічні умови для створення бібліотек у школах та училищах повіту, за умов офіційного звернення громад до повітової земської управи; 3. доручити повітовій земській управі провести перемовини з приватним власником училища у с. Локнисте на предмет укладення офіційної угоди про передачу навчального закладу до компетенції та управління Чернігівського повітового земства на засадах співфінансування, з обов'язковим присвоєнням освітній установі імені його засновника

та мецената (Журнали Черниговского очередного уездного земского собрания, 1883, с. 9-11).

25 жовтня 1883 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання розглядалось питання про фінансування системи народної освіти краю. Більшість депутатського корпусу зборів погодились з необхідністю збільшення бюджетних видатків. З метою розробки системи більш тісних взаємовідносин установ земського самоврядування з народними школами було прийнято рішення про обрання спеціальної комісії земства, яка повинна детально вивчити усі проблеми функціонування земських шкіл повіту, у тому числі питання про впровадження інституту земського інспектора шкіл, підготувати відповідну профільну доповідь та презентувати її на розгляд повітових земських зборів у 1884 р. Від ліберальної партії до складу комісії були обрані В. Савич та Н. Волк-Карачевський (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884, с.11-12).

26 жовтня 1883 р. Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло кошторис життєдіяльності системи народної просвіти. Від опозиційної аристократичної фронди з промовою виступив Н. Волк-Карачевський.

Представник лібералів ініціював збільшення штату педагогічного відділу Борзнянської повітової бібліотеки. Окремо, він запропонував доручити повітовій училищній раді провести статистичні дослідження у сфері освіти, наприклад, щодо питання про те, наскільки грамотність та любов до читання залишились повсякденною звичкою випускників земських шкіл, і як це вплинуло на їх загальний рівень освіченості. За результатами цих досліджень земство зможе прийняти рішення про системне розширення діяльності Борзнянської повітової земської бібліотеки, з метою закріплення та регулярної підтримки отриманих випускниками земських шкіл знань, вмінь та навичок. На переконання Н. Волк-Карачевського, отримані статистичні відомості нададуть земським школам чіткі орієнтири для подальшого прогресу і поступу освітньої системи.

Окремо репрезентант лібералів висловився з приводу науково-методологічного забезпечення навчально-виховного процесу у народних школах. Для вироблення єдиних стандартів початкової освіти, він запропонував регулярно скликати педагогічні з'їзди, які б проводились під керівництвом очільників повітової училищної ради, або інспектора земських шкіл. Ці важливі форуми повинні фінансувати виключно з земського бюджету, оскільки інституція місцевого самоврядування відповідає за розвиток галузі народної просвіти краю.

Борзнянське земство погодилося з пропозиціями Н. Волк-Карачевського і доручило обраній спеціальній комісії зібрання з питань освіти визначитись з конкретними джерелами фінансування

діяльності повітових педагогічних з'їздів (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884, с. 21-22).

3 жовтня 1884р., на засіданні Чернігівської міської думи було розглянуто питання про асигнування з міського бюджету ресурсів для формування стипендіального фонду студентів-християн Чернігівської чоловічої гімназії. У колі депутатського корпусу виникли дискусії з приводу національного та конфесійного аспекту порушеної проблеми. Зокрема, репрезентантами консервативних політичних сил були поставлені питання: чому стипендії планується виплачувати саме представникам християнських конфесій, а скажімо, не іудеям; чому фінансовим джерелом виплат визначені прибутки Чернігівського міського громадського банку, головними акціонерами якого є саме християни?

Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив відомий адвокат І. Шраг. У своїй промові він наголосив, що Чернігівська міська дума завжди приймала рішення принципово не враховуючи станових, національних та релігійних маркерів, оскільки у новому, пореформеному суспільстві Російської імперії не повинні мати місце згадані імперативи як визначальні фактори життєдіяльності соціуму. У зв'язку з цим він заявив про те, що вважає недоречним обговорювати у залі засідань розпорядчого органу міського самоврядування питання, які можуть стати чинниками, що спровокують появу відповідного рівня кастової, етнічної та релігійної нетерпимості.

Після гострих політичних дискусій міська дума постановила: утриматись від асигнування стипендій студентам-християнам Чернігівської чоловічої гімназії, враховуючи ймовірний суспільний резонанс (Свод постановлений, 1896, с. 119-120).

25 жовтня 1884 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земства був розглянутий протест чернігівського губернатора стосовно асигнування повітовим зібранням 100 рублів для термінових потреб студенток Бестужевських жіночих курсів у Санкт-Петербурзі, зокрема придбання власного приміщення для установи, які були делеговані Чернігівською губернією для навчання і виховання. Члени ліберальної партії - В. Савич і Н. Волк-Карачевський з обуренням сприйняли протест регіонального бюрократа та ініціювали його відхилення зборами, оскільки сума допомоги земства була виключно символічною. Депутатський корпус більшістю голосів відхилив протест губернатора (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1885, с. 6).

29 жовтня 1884 р. Борзнянське повітове земське зібрання обговорило питання про виділення з бюджету повітового земства фінансової допомоги помічнику педагога одного з народних училищ, який звернувся до повітової управи. Репрезентант

лібералів – Н. Волк-Карачевський відзначив, що в училищі, де працює викладач, функціонують 2 класи, а серед контингенту студентів - близько 40% вихідців з сільських громад. Сума, яку пропонувала управа - 100 рублів на рік, була невеликою, тому опозиціонер підтримав асигнування коштів з кошторису повітового земства, але з умовою, що транзакція бюджету буде діяти протягом календарного року і за необхідності буде затверджуватись щорічно, у залежності від кількості студентів. Повітове земство більшістю голосів підтримало позицію Н. Волк-Карачевського (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1885, с. 41).

8 грудня 1884 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання, член опозиційної аристократичної фронди – М.Константинович ініціював асигнування з земського бюджету фінансової субсидії для незабезпечених студентів гімназій та університетів – уродженців Чернігівської губернії. Губернські земські збори одноголосно ухвалили рішення про виділення 190 рублів на вказані потреби (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 15).

На засіданні 9 грудня 1884р., губернські земські збори розглядали проект кошторису галузі народної просвіти. Депутати ліберальної партії - В. Варзар, М. Константинович, В. Савич, П. Червінський ініціювали асигнування фінансових субсидій для кожного підготовчого класу прогімназій губернії у сумі 125 рублів кожному та загальне збільшення кошторису прогімназій регіону по 375 рублів щорічно кожній (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 23).

О к р е м о була заслухана доповідь губернської земської управи про заснування та відкриття у м.Клинці Чернігівської губернії ремісничого училища. Член опозиційної аристократичної фронди – В.Варзар виступив з промовою по цьому питанню. Він вказав на те, що с.Клинці є центральним містечком для чотирьох повітів Чернігівської губернії, які межують з так званими «великоросійськими» губерніями – Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького. Тому проект заснування ремісничого училища не можна вважати справою цих територій. Мова йде про створення освітньої установи професійно-технічного спрямування на регіональному рівні. Враховуючи його значення, навчальний заклад не можна передавати у сферу компетенції та управління Клинцівської територіальної громади, оскільки вона не має достатніх матеріальних та фінансових ресурсів для забезпечення належного функціонування учбової одиниці. Проектований заклад повинен фінансуватися і підпорядковуватися виключно Чернігівському губернському земству (Стенографический отчет, 1886, с. 68-69).

М. Константинович та В. Хижняков підготували текст рішення про безумовну підтримку проекту

ремісничого училища та асигнування з бюджету на потреби його належного функціонування фінансової субсидії у сумі 4335 рублів. Після довгих дискусій, губернське земство абсолютною більшістю голосів підтримало проект відкриття у м.Клинці ремісничого училища.

Крім цього, було розглянуто прохання попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії про надання фінансової допомоги від земства у сумі 1000 рублів. Не дивлячись на опір консервативних депутатів, зусиллями членів ліберальної партії – В. Варзара, М. Константиновича та В. Хижнякова, губернські земські збори більшістю голосів ухвалили про асигнування необхідних коштів з земського бюджету (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 25,27).

10 грудня 1884 р., у залі засідань Чернігівського губернского земського зібрання розгорілася суперечка між групою консервативних депутатів та фракцією ліберальної партії навколо питань фінансування освітньої системи краю. Реакціонери вважали, що губернське земство витрачає на ці необов'язкові за законодавством потреби величезні суми бюджету, хоча видатних результатів не було – усі учбові одиниці мали негативні тенденції розвитку.

Від ліберальної партії виступив В. Варзар. У промові він зауважив, що земська політика у сфері народної просвіти цілком спроможна, відбулась як на повітовому рівні, так губернському. Наймані земські службовці – педагогічні працівники визнані найкращими учителями у регіоні. Теж саме стосується і викладачів народних училищ, семінарій та інших учбових закладів. На переконання В.Варзара, досвід земського самоврядування довів – краще мати освітні установи навіть з проблемами функціонування, ніж не мати нічого, як це було по факту до епохи Великих реформ. Опозиціонер вказував на те, що прогрес у сфері неодмінно принесе якісні результати, у тому числі серед контингенту студентів.

Якщо потрібно змінити навчальні програми, запросити на службу нових учителів, покращити учбово-методичну та технічну базу навчального процесу – все це обов'язково треба робити, не затягуючи процедури. Але не можна бути упередженими: до появи учительської семінарії у Чернігівській губернії взагалі не було професійно підготовлених педагогічних кадрів для початкових шкіл. В.Варзар особливо наголосив на тому, що заслугою губернського земства є формування та якісний відбір прошарку земських найманих службовців, у тому числі – учителів, що стало видатним явищем у громадському житті провінції. Якщо згадані службовці не є ідеальними в очах реакціонерів - це їх проблема, але земські управи відібрали кращих кандидатів, які претендували на педагогічні посади.

Інший прогресист - В.Савич підтримав свого соратника, акцентувавши увагу на тому, що незважаючи на конкуренцію, яка має місце між земськими найманими службовцями і чиновниками регіональних владних адміністрацій, все ж саме представники виборних інституцій земського самоврядування тримають першість визнання соціуму регіону, оскільки вони служать населенню громад, а не верхівній бюрократії і вже цим заслужили повагу простого люду.

Губернське земство більшістю голосів підтримало аргументи лібералів й прийняло рішення жодним чином не змінювати параметри кошторису системи освіти краю (Стенографический отчет, 1886, с. 82-85).

На цьому ж засіданні, 10 грудня 1884 р., Чернігівське губернське земство розглянуло питання про асигнування фінансової субсидії Чернігівській гімназії. Консервативні гласні виступили проти ініціативи, вказуючи на те, що гімназія не має губернського значення, а відтак не потребує додаткової допомоги, тим більше, що вона має дотації з бюджету Чернігівської міської думи.

Репрезентант лібералів – В. Хижняков, захищаючи потреби навчального закладу наголосив на тому, що твердження реакціонерів не мають нічого спільного з дійсністю: студентський контингент гімназії складається з представників усіх повітів Чернігівської губернії, а відтак вона має регіональне значення. Що ж стосується дотації з кошторису установ міського самоврядування м. Чернігова, то вони дійсно мають місце і являють собою набагато більші суми, ніж витрачає на гімназію земське самоврядування. Проте, цей факт не свідчить, що гімназія не потребує допомоги. Земські інституції зобов'язані турбуватися про систему народної освіти, адже більшість населення провінції є безпосередніми виборцями органів місцевого самоврядування. Після проведених дискусій губернські земські збори ухвалили: асигнувати у розпорядження опікунської ради Чернігівської гімназії фінансову субсидію у сумі 1000 рублів (Стенографический отчет, 1886, с. 97-102).

15 грудня 1884 р. губернські земські збори розглянули проект Статуту ремісничого училища у м. Клинці. Репрезентанти лібералів прокоментували документ. Зокрема, В. Хижняков зауважив, що впровадження учбових програм щодо опанування того чи іншого ремесла буде відбуватися постійно і поступово, у залежності від кон'юнктури популярності та рівня потреби у кожній спеціальності. В. Савич наголосив на тому, що у навчальних програмах не повинен домінувати принцип вузької спеціалізації: чим більше вмінь і навичок буде мати ремісник, тим більше у нього буде можливостей знайти заробіток; чим більше у нього буде знань – тим корисніший він буде для індустріального сегменту економіки Чернігівської губернії.

У результаті обговорення губернське земство постановило: ухвалити Статут ремісничого училища у м.Клинці; гарантувати студентам і майбутнім випускникам закладу відстрочку від виконання військової повинності; звернутись з офіційним клопотанням до Міністерства народної освіти Російської імперії про надання рівних прав ремісничим училищам поряд з міськими (Стенографический отчет, 1886, с. 334-336).

На жаль, як згадував В. Хижняков, Міністерство народної освіти Російської імперії не погодило земський статус та підпорядкування ремісничого училища і прибрало з Статуту освітньої установи відповідні норми (Хижняков, 1916, с. 135).

24 жовтня 1885 р., на засіданні чергової сесії Борзнянське повітове земство знову повернулось до проблеми протесту чернігівського губернатора щодо асигнування зібранням 100 рублів на термінові потреби студенток Бестужевських жіночих курсів у Санкт-Петербурзі від Чернігівської губернії, а саме - купівлі власного приміщення. Виявилось, що керівник регіону подав протест з цього приводу до Урядового Сенату. Повітова земська управа проінформувала депутатський корпус зібрання про те, що центральний орган влади офіційно заборонив трансакцію вказаної допомоги, оскільки згідно імперського законодавства фінансові ресурси виборних інституцій земського самоврядування можуть бути використані виключно на потреби місцевих територіальних громад. Оскільки Бестужевські жіночі курси розташовуються у столиці держави – Санкт-Петербурзі, вони не мають прямого відношення до Чернігівської губернії. Повітові земські збори змушені були ухвалити наступне рішення: наказ Урядового Сенату узяти до відома; опротестовану чернігівським губернатором постанову Борзнянського повітового земства від 25 жовтня 1884 р. Відмінити (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1886, с. 4-5).

25 жовтня 1885р., за наполяганням члена опозиційної аристократичної фронди північної України – М. Константиновича, Чернігівські повітові земські збори ухвалили рішення про асигнування з земського бюджету фінансової субсидії у розмірі 250 рублів для поточних потреб Чернігівської жіночої гімназії. Однак, пропозиція ліберала відносно обрання спеціального фінансового агента повітової управи з метою доставки у належні терміни службових гонорарів для земських службовців до територіальних громад не була підтримана (Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания, 1886, с. 73-75).

23 жовтня 1886р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуто питання про запровадження нової посади найманої земської служби – помічника учителя Седнівського народного училища.

Представники аристократичної опозиції регіону – М. Константинович та І. Шраг висловились з цього приводу.

М. Константинович вказав на те, що оскільки повітовим земським зібранням була прийнята норма - один учитель на 60 учнів, то без жодних сумнівів, у зв'язку з розширенням контингенту учнів Седнівського училища, необхідність посади помічника учителя очевидна. І. Шраг, солідаризуючись з думкою колеги додав, що потрібно стимулювати Седнівську громаду у контексті прогресу розвитку освіти. Скажімо, якщо вона за власний кошт або розширить існуюче приміщення, або орендує більшу за площею будівлю, то повітова земська управа повинна буде узяти на себе зобов'язання знайти гідну кандидатуру на посаду педагога установи.

У результаті обговорення Чернігівське повітове земське зібрання постановило: 1. дати дозвіл повітовій земській управі на впровадження посади помічника педагога Седнівського народного училища у зв'язку з розширенням контингенту студентів навчального закладу; 2. звернутися до Седнівського народного училища з пропозицією у редакції І. Шрага (Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания, 1887, с. 6-7).

8 грудня 1886р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання був розглянутий проект бюджету ремісничого училища у м.Клинці. Від земської опозиції виступив П.Червінський. У своїй промові він наголосив на тому, що губернська земська управа пропонувала свою допомогу Міністерству народної освіти щодо відкриття училища у формі тимчасової фінансової субвенції. Однак, інститут центральної влади не влаштувала така позиція земства - він вимагав повноцінної участі органу земського самоврядування у забезпеченні учбового закладу. Оскільки бюджет губернського земства мав великий дефіцит, відповідне повітове земство та Клинцівська міська дума також не мали необхідних матеріальних ресурсів для забезпечення належного функціонування освітньої установи, П. Червінський запропонував губернським земським зборам відмовитись від участі у фінансуванні життєдіяльності вказаного навчального закладу. Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало пропозицію ліберала (Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания, 1887, с. 83-84).

10 грудня 1886р., Чернігівське губернське земство розглянуло консолідований проект бюджету. Завдяки позиції І.Шрага, губернські земські збори асигнували 150 рублів для однієї з випускниць гімназії з метою її вступу до Київської фельдшерської школи (Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания, 1887, с. 143, с. 148).

26 жовтня 1887р. Борзнянське повітове земство розглянуло проект кошторису системи народної

просвіти. Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив Н.Волк-Карачевський. У своїй промові щодо фінансування повітової земської бібліотеки він наголосив, що у фондах книгозбірні є заборонені владними структурами примірники наукових та літературних видань, які мають велику цінність, але зберігаються у незадовільних умовах і можуть бути втрачені для громад краю. У зв'язку з цим член земської опозиції наполягав на ухваленні повітовими зборами спеціального рішення, яке б забезпечило належну охорону і зберігання унікальних одиниць букіністики.

Борзнянське повітове земське зібрання постановило: доручити повітовій земській управі запакувати вказані примірники цінної літератури у спеціальні сейфи і розмістити їх для зберігання у приміщенні управи (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1888, с. 104-105).

Висновки.

Резюмуючи викладене можемо стверджувати про те, що освітня політика опозиційної аристократичної фронди північної України у 80-90-х рр. XIX ст. являла собою приклад послідовного продовження її подвижницької діяльності у царині народної просвіти, яка мала місце у 60-70-х рр. XIX ст. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо засвідчив, що земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, незважаючи на несприятливі обставини внутрішньополітичного життя у Російській імперії, зокрема - початок доби Контрреформ імператора Олександра III, наполегливо продовжувала піклуватись про системний поступ галузі освіти.

Так, зокрема, земські ліберали регіону продовжили свою діяльність у справі розбудови системи професійно-технічної освіти. Попри супротив центральної влади, опозиціонери наполягали на збереженні для викладачів і студентів навчальних закладів права відстрочки від виконання військової повинності; виборності органами земського самоврядування персонального складу адміністрацій та педагогічних колективів, тим самим забезпечивши їх земську підзвітність та підпорядкування; уніфікації прав земських та міських закладів.

Завдяки особистим зусиллям ліберальних земців були направлені клопотання верховній владі держави щодо модернізації навчально-виховного процесу у народних училищах - збільшення термінів навчання, розширення учбових програм за рахунок точних і природничих наук, надання прав кращим випускникам училищ вступати до вищих за статусом освітніх установ. Прогресисти системно дбали про регулярне збільшення матеріального забезпечення бібліотек освітніх установ, збереження культурної спадщини провінції, створення науково-методичної бази розвитку навчальних закладів, подальше розширення штату найманих земських службовців - учителів шкіл та їх помічників.

У цілому слід констатувати, що навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80-90-х рр. XIX ст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни - соціуму провінції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Белокопский, И. (1895). Земство и церковно-приходские школы. *Земский сборник Черниговской губернии*, 1-3, 9-32.
- Журналы Черниговского губернского земского собрания 1879 года, состоявшегося в январе 1880 года. (1880). *Земский сборник Черниговской губернии*, №1-4.
- Журналы Черниговского губернского земского собрания 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года. (1881). *Земский сборник Черниговской губернии*, №1-4.
- Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1881 года. (1881). Чернигов.
- Журналы Сосницкого уездного земского собрания, очередной сессии 1881 года. (1881). Чернигов.
- Журналы Черниговского очередного уездного земского собрания 1882 года. (1882). Чернигов.
- Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. (1884). Нежин.
- Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года. (1885). Чернигов.
- Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года. (1885). Нежин.
- Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания сессии 1885 года, сметы и раскладки на 1886 год. (1886). Чернигов.
- Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1885 года и экстренной сессии 1886 года. (1886). Нежин.
- Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания очередной сессии 1886 года. (1887). Чернигов.
- Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*, №9-10.
- Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года. (1888). Чернигов.
- Котельницький, Н. (2022a). Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70-80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*, 3, 78-88.
- Котельницький, Н. (2022b). «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*, 1, 287-295.

- Kotelnitsky, N. A., & Degtyarev, S. I. (2022c). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. (Part 1). *European Journal of Contemporary Education*, 11(3), 994-1003.
- Котельницький, Н. (2023). Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 68(2), 10-21.
- Котельницький, Н. (2024a). Діяльність земської ліберальної партії північної України у сфері професійно-технічної освіти (1870-ті роки). *Сумський історико-архівний журнал*, XLIII, 15-26.
- Котельницький, Н. (2024b). Імперативи розвитку початкової освіти у діяльності земської ліберальної партії Північної України (1870-і рр.). *Старожитності Лукомор'я*, 6, 40-55.
- Котельницький, Н. (2024c). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70 рр. XIX ст.). *Консенсус*, 4, 121-140.
- Милов, Г. (1914, Январь 17). Народное образование прежде и теперь. *Черниговская земская неделя*, 3, 1-4.
- Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1881 года*. (1881). Чернигов: Губернская типография.
- Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг.* (1883). Чернигов: Губернская типография.
- Свод постановлений Черниговской городской думы с 1883 по 1887 гг.* (1896). Чернигов: Типография губернского земства.
- Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года*. (1886). *Земский сборник Черниговской губернии*, №5-6.
- Хижняков, В. (1916). *Воспоминания земского деятеля*.
- Чарнолуцкий, В. (1911). *Земство и народное образование*.
- Шевченко, Е. (1916a, Январь 8). Земская деятельность по народному образованию за полвека. *Черниговская земская неделя*, 2, 6-7.
- Шевченко, Е. (1916b, Январь 15). Земская деятельность по народному образованию за полвека. *Черниговская земская неделя*, 3, 6.
- Kotelnitsky, N. A., Degtyarev S. I., & Nesterenko, V. A. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11(4), 1345-1352.
- Kotelnitsky, N. A., Degtyarev S. I., & Klepak, A. S. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13(2), 462-469.

REFERENCES

- Belokonsky, I. (1895). Zemstvo and parochial schools. *Zemsky collection of the Chernigov province*, 1895, 1-3, 9-32.
- Charnolusky, V. (1911). *Zemstvo and public education*.
- Collection of resolutions of the Chernigov City Duma from 1883 to 1887*. (1896). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo.
- Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1879, held in January 1880. (1880). *Zemsky collection of the Chernigov province*, No. 1-4.
- Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1880, held in January 1881. (1881). *Zemsky collection of the Chernigov province*, No. 1-4.
- Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1884*. (1885). Chernigov.
- Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1881*. (1881). Chernigov.
- Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of the session of 1885, estimates and layouts for 1886*. (1886). Chernigov.
- Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1883*. (1884). Nezhin.
- Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1884 and emergency session of 1885*. (1885). Nezhin.
- Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1885 and emergency session of 1886*. (1886). Nezhin.
- Journals of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1882*. (1882). Chernigov
- Journals of the Sosnitsky district zemstvo assembly, regular session of 1881*. (1881). Chernigov.
- Khizhnyakov, V. (1916). *Memories of a zemstvo activist*.
- Kotelnitsky, N. (2022a). Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left Bank (70-80s of the 19th century). *Cultural almanac*, 3, 78-88.
- Kotelnitsky, N. (2022b) "Letters from Chernigov" by V.M. Khizhnyakov's story about the history of the zemstvo liberal movement in the late Left Bank Ukraine (60-80th century 19th century). *Bulletin of science and enlightenment*, 1, 287 - 295.
- Kotelnitsky, N. (2024a) Activities of the Zemstvo Liberal Party of Ukraine in the sphere of vocational and technical education (1870s). *Sumy historical and archival magazine*, XLIII, 15-26.
- Kotelnitsky, N. (2024c) The problem of the functioning of the Chernihiv teachers' seminary and the zemstvo liberalism of the Pivnichnyy Left Bank (70 pp. XIX century). *Consensus*, 4, 121-140.
- Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. (2022c) The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 11(3), 994 - 1003.
- Kotelnitsky, N. (2023) Formation of the fundamentals of the policy of the zemstvo liberal front of modern Ukraine in the Galusia of the Cob (60th century). *Current nutrition of humanities, VIP*, 68(2), 10 - 21.

- Kotelnytskyi, N. (2024b) Imperatives for the development of cob illumination in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Southern Ukraine (1870s). *Old Life of Lukomor'ya*, 6, 40 - 55.
- Milov, G. (1914, January 17). Public education before and now. *Chernigov Zemstvo Week*, 3, 1-4.
- Minutes and stenographic report of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1886. *Zemstvo collection of the Chernigov province*. No. 9-10
- Minutes of the meetings of the Chernigov district zemstvo assembly of the regular session of 1886*. (1887). Chernigov.
- Minutes of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1887 and the emergency session of 1888*. (1888). Chernigov.
- Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13(2), 462-469.
- Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11(4). 1345-1352.
- Resolutions of the Chernigov Provincial Assembly of the Nobility of 1881*. (1881). Chernigov: Provincial Printing House.
- Collection of resolutions of the Chernigov City Duma from 1871 to 1883*. (1883). Chernigov: Provincial Printing House.
- Shevchenko, E. (1916a, January 8). Zemstvo activity in public education for half a century. *Chernigov Zemstvo Week*, 2, 6-7
- Shevchenko, E. (1916b, January 15). Zemstvo activities in public education over half a century. *Chernigov Zemstvo Week*, 3, 6.
- Stenographic report of the meetings of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1884. *Zemstvo collection of the Chernigov province*, 1886, No. 5-6.